

İslam Devletinin İlk Kuruluş ve Kurumsallaşma Süreci

Mehmet ŞİMŞİR*

ÖZ

İnsan, dünya hayatında tek başına yaşama imkânına sahip değildir. Bu nedenle benzer özellikleri olan insanlar, birlikte yaşamaya başlamış ve insan topluluklarını oluşturmuşlardır. Bu insan toplulukları, belirli organizasyonları hayata geçirdikten sonra ise toplum olmuşlardır. Topluların hayata geçirdiği organizasyonlarının içerisinde en önemlisi siyasî organizasyonlardır. Siyasî organizasyonlar da belirli şartları taşıdıklarında devlet olmuşlardır. Devlet, tüm toplum üyelerinin ve organizasyonlarının varlığını koruma ve devam ettirme noktasında büyük bir işleve sahip olmuştur. Bu nedenle toplumlarda, tarihin en eski dönemlerinden itibaren siyasî organizasyonlar ve çeşitli şekilleriyle devletler hep var olagelmıştır. İnsanın mutluluğu, huzuru ve güvenliğinde bu unsurlar büyük önem taşımıştır.

İslam dini de insanın dünya ve ahiret hayatında mutluluğu, huzuru ve güvenliğini hedeflediği için sadece bireysel yaşamla ilgili değil, aynı zamanda toplumsal hayatla ilgili de birçok ilke söylemiştir. Bu geçekten hareketle İslam Tarihi içerisinde ilk siyasî organizasyonun ne şekilde, ne zaman, hangi özelliklerde hayata geçtiği ve bunun kurumsallaşma süreci son derece önem taşımaktadır. Bu noktada, İlk İslam Devleti'nin Hz. Peygamber zamanında hayata geçtiği hemen hemen herkes tarafından kabul edilirken, kurumsallaşma sürecinin ise Hz. Ömer'in "Dîvân" teşkilatını tesis etmesiyle başladığı iddia edilmektedir. Oysa Hz. Peygamber döneminden itibaren kurumsallaşma ve "Dîvân" teşkilatının temellerinin atılmaya başladığını bize gösteren birçok delil mevcuttur. Biz bu makalemizde delileri ile birlikte ilk kurumsallaşma sürecinden bahsedeceğiz.

Anahtar Kelimeler: İlk İslam Devleti, İslam Kurumları, Hz. Peygamber, Hz. Ömer, Dîvân Teşkilatı.

The First Establasmnt and Institutionalization Process of Islamic State

ABSTRACT

Human does not have the opportunity to live alone in the life of this world. For this reason, people with similar characteristics began living together and formed human communities. These human communities have become society after certain organizations have passed away. Political organizations are among the most important organizations of societies. Political organizations have become state when they have certain conditions. The state has a great deal of work to protect and maintain the existence of all community members and organizations. For this reason, since the earliest periods of history, societies have always existed with political organizations and various forms of states. These elements are of great importance in human happiness, peace and security.

Since Islam aims at happiness, peace and security in the life of the world and the hereafter, Islam has said many principles not only about individual life, but also about social life. From this point of view, it is of utmost importance that the first political organization in Islamic History, how, when, and by what characteristics passed and the process of institutionalization. At this point, almost everyone claims that the first Islamic state had passed through a time of prophet, and that the process of institutionalization began in the time of Omar. However, from the time of the Prophet, there is a great deal of evidence showing that institutionalization and the foundations of the "Diwan" organization are beginning to take place. In this article, we will talk about the first institutionalization process together with the insights.

Keywords: First Islamic State, Islamic Institutions, Prophet, Omar, Diwan Organization.

Giriş

İnsan, maddî ve manevî çeşitli ihtiyaçları olan bir varlıktır. Bu ihtiyaçlarını karşılamak ve hayatını devam ettirebilmek için kendisi gibi olan insanlardan oluşan bir topluluğa gereksinim duymaktadır.* Etnik yapı ve inanç başta olmak üzere dil, bölge, kültür vb. fenomenler ise bir topluluğu diğerinden ayıran, nevi' şahsına münhasır bir toplum olmasını sağlayan unsurlardır. Bir toplum sahip olduğu maddî/manevî unsurları muhafaza ve devam ettirebilmek için çeşitli organizasyonlar yapmak zorundadır. Bunların başında ise; tüm toplum organizasyonları arasında koordinasyonu temin edip, koruyucu ve geliştirici tedbirleri almak (Mâverdî, 1994: 25-27) gibi en temel bir görevi üstlenen "Siyasî Organizasyon" gelmektedir. Tarihteki en eski toplumlardan günümüzdeki en modern toplumlara gelinceye kadar her birinde var olan bu siyasî organizasyonlar, kendi toplumunun varlığını, devamını, korunmasını, geliştirilmesini ve diğer toplumlarla rekabetini sağlamaya çalışmaktadır. Siyasî organizasyonlar, belli bir kurumsal yapılanmaya ulaştığında

* Yrd.Doç.Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, msimsir@konya.edu.tr

Makalenin Gönderim Tarihi: 13.09.2017; Makalenin Kabul Tarihi: 18.09.2017

* Konu ile ilgili açıklamalar için bkz.; İbn Teymiyye, 1985: 194; İbn Haldun, 1988: I/271-273.

(Kapani, 1992: 35) hükûmî bir şahsiyet (Hülâgü, 1999: 21) haline bürünmekte ve “Devlet” olarak nitelendirilmektedir. Bu noktalardan hareketle devletin ne olduğu ile ilgili toplumsal bir gereklilik olmasından hareketle sosyolojik, siyasal, güç ve tasalluta dayalı bir iktidar erki olma gibi açılardan farklı tanımları yapılmıştır.† Buradan da anlaşılacağı üzere “Devlet” basit bir mefhum değil, oldukça girift ve çeşitli fikir unsurlarından mürekkep (Başgil, 1946: 981; Davutoğlu, 1994: IX/235-240) bir yapıdır.

Toplumlar, “Devlet”in ortaya çıkışı ve gelişmesindeki iç ve dış etkenler‡ nedeniyle çok çeşitli devlet yönetim şekillerini tecrübe etmişlerdir. Kabile devletlerinden kent devletlerine, fetih devletlerinden ulus devletlerine, teokratik devletlerden sosyalist devletlere, monarşik devletlerden meclisli devletlere, demokratik devletlerden halk devletlerine, imparatorluk devletlerinden feodal devletlere vb.§ birçok çeşidini denemiş, uygulamış ve farklı zamanlarda bunlar arasında geçişler yapmıştır. Bu geçişlerde ise en önemli etkenler, toplumu oluşturan temel dinamiklerdeki çeşitli dönemsel baskın unsurlar ve toplumların ya da toplumu yönlendirenlerin yapmış olduğu tercihler olmuştur. Zaman içerisinde devleti oluşturan toplumun etnik yapısı, dîni tercihi, dili, bölgesi, kültürü/medeniyeti vb. özellikleri değiştiğinde devletin yapısal özellikleri de değişmiştir.** Çok daha travmatik gelişmeler yaşandığında ise devlet yapısı sona erebilmiştir. İbn Haldun’un devleti insanlara benzeterek doğması, yaşaması ve ölmesi (İbn Haldun, 1988: I/505-508) diye tabir ettiği hakikat de buna dayanmaktadır. Dünya devletler tarihi bunun sayısız örnekleriyle doludur.

Farklı yönetsel özelliklerde olsa da her toplum için devlet, iç ve dış etkenlere karşı kendini korumak ve geliştirmek için kaçınılmaz bir zorunluluk olmuştur (Şirvânî, 1965: 54; Miller, 1994: I/178; Huriye, 1995: 168; Oppenheimer, 1997: 43). Diğer bir ifade ile tarih içerisinde hiçbir toplum siyasî organizasyonsuz olmamış (İbn Haldun, 1988: I/274), kurumsallaşmasını tamamlayan siyasî organizasyonlar ise mutlaka bir çeşidi ile devlet işleyişini gerçekleştirmişlerdir. Özellikle toplumda siyasal, ideolojik ve ekonomik söz sahibi olmak isteyen guruplar daha büyük bir hırsla bunu arzu etmişlerdir. Zira “Devlet” denilen otorite ile toplumun diğer tüm teşekküllerine hükmetme, iktidar rekabetinde en üstün olma, neredeyse sınırsız bir yetkiyi ele geçirme, meşru kuvvet kullanma hakkını tekeline alma gibi (Uygun, 2017: 8) imkânlar söz konusudur.

1.Hz. Ömer Dönemi Öncesinde İslam Devleti ve İşleyişi

a.Cahiliye Dönemi Hicaz Bölgesi Araplarında Devlet

Hiz. Peygamber’in içerisinde dünyaya geldiği cahiliye dönemi Hicaz bölgesi Arapları, yukarıda bahsetmiş olduğumuz toplumsal yasalar gereği kendi nevi şahıslarına münhasır bir toplum oluşturmuşlardı. Toplumlarının sağlıklı bir şekilde yaşamını devam ettirebilmesi için de çeşitli organizasyonları hayata sokmuşlar, asabiyet, dil, inanç, iktisat vd. alanlarında yaptıkları bu teşekküllerin işleyişini ve aralarındaki koordinasyonu temin için bir siyasî organizasyona da sahip olmuşlardı.

Kusay’dan itibaren bu siyasî organizasyonun ne şekilde işleyeceği, hangi işlemler için kimlerin görev alabileceği, normal ve olağanüstü durumlarda ne tip kararların nasıl alınabileceği vs. belirlenmişti. Kurmuş oldukları bu siyasî organizasyonlarının üzerinden uzunca bir süre geçmiş olmasına rağmen yazıya dayalı kurumsal bir yapılanma ve iktisadî alanda kendi adına para basabilme gibi çok önemli bazı hususları gerçekleştirememişlerdi. Ayrıca devletli bir toplum için gerekli olan; ülkenin coğrafi sınırlarını ve bu sınırlar içerisinde yaşayan yurttaşlarının sayısını tespit etmek, hukuk kurallarını uygulayacak bir yargı sistemi ve bürokrasisini oluşturmak, iç ve dış tehditlere karşı sürekli asker ve polis gücünü hazır bulundurmak, devlet giderleri için yurttaşlarından vergi tahsil etmek (Uygun, 2017: 61) gibi hususları da hayata geçirmiş

† “Devlet”in ne olduğu ile ilgili sosyolojik, ideolojik, siyasal, dinsel vb. açılardan yapılan çok çeşitli tanımlamalarından bazı örnekler için bkz.; Augustinus, 1973: 381-382; Marx, 1976: 52; Platon, 1980: 102; Weber, 1995: 93-94; Rousseau, 1996: 46; Türcan, 2001: 19-20; Hobbes, 2002: 209-214; Hegel, 2003: 155; Menekşe, 2005: 193-211; Hegel, 2006: 36-37; Gözler, 2009: 38.

‡ İnsanlık tarihinde “Devlet”in ortaya çıkışını sağlayan iç ve dış etkenler hakkında geniş bilgi için bkz.; Uygun, 2017: 39-60.

§ Zaman içerisinde çeşitli toplumların kabul ve uygulamaya koyduğu devlet yönetim şekillerinin özellik ve tarihi seyirleri hakkında bilgi için bkz.; Akal, 2009: 358; Lewellen, 2011: 38. Ayrıca devletin bu tür bir sınıflandırılması örnekleri ve devlet çeşitleri hakkında bilgi için bkz.; İbn Haldun, 1988: I/477-623.

** Devletlerin kurulmasında olduğu gibi değişimlere uğramasında da her bir toplumun kendine has tarihi yaşantısı etkili olmaktadır. Yani değişime uğrama her devlet ve toplum için vardır, ancak gerekçeler hepsi için aynı olmayıp farklılık arz edebilir. Geniş bilgi için bkz.; İbn Haldun, 1988: I/240-241.

değillerdi. Dolayısıyla “Kent/Şehir Devleti” öncesinde yaşanan ve kısmen “Şeflik Sistemi” diyebileceğimiz^{††} bir siyasî organizasyonun çatısı altında yönetimlerini devam ettirmekteydiler. Ancak kendileri bir kent/şehir devletine sahip olamasalar da, civarlarında Bizans ve Sâsânî başta olmak üzere, bu güçlü devletlerin tesiri altında bulunan Tedmürlüler, Gassânîler, Hîreliler, Himyerîler gibi devletleşmelerini tamamlamış toplumlardı. Bunlardan bazıları, kökleşmiş bir devlet teşkilatına da ulaşmış durumdaydı. Dönemin Hicaz bölgesi Araplarının, bu devletlerin her birisiyle ciddi siyasî ve ticarî ilişkileri^{‡‡} olduğu göz önünde bulundurulduğunda, onların devlet yapılanması ve işleyişi hakkında bilgi sahibi oldukları görülebilmektedir. Yani, her ne kadar siyasî organizasyonlarını bir devlet hüviyetine ulaştıramamış olsalar da bir devlet için gerekli olan şartları, kurumsal yapıyı ve işleyişi görüyor ve biliyorlardı.^{§§}

b.Hz. Peygamber Dönemi Devlet ve Devlet İşleyişi ile İlgili Bazı Uygulamalar

İslam’ın temel kaynaklarının (Kur’an-Sünnet) siyasal bir organizasyon/devletsel bir yapılanmayı barındırıp barındırmadığı, Hz. Peygamber’in nübüvvet görevi yanında, siyasî liderlik noktasındaki konumu ve bu alan ile ilgili faaliyetleri incelediğimiz konu açısından son derece önemlidir. Bu noktada Kur’an’da ifade edilen suçlar, cezalar, miras, mahkeme usulleri, aile hukuku (evlilik, boşanma, hak ve görevler), iktisadî ilkeler, savaş hukuku vb. bazı hükümlerin ancak siyasal bir organizasyon/devletsel bir yapılanma eliyle yürütülebileceği açıktır. Hz. Peygamber’in dinî açıdan örnek ve önder kişiliği de bu yapılanmanın başında bulunmasını gerektirmektedir. Dolayısıyla İslam’ın siyasal bir organizasyon/devletsel bir yapılanmayı istediği, ilk zamanlarda bu işlemin Hz. Peygamberin liderliğinde tesis edilmiş olduğu baştan kabul edilmelidir. Gerek İslamî çevrelerde gerekse Batı âleminde bahsettiğimiz bu hakikat ön kabul olarak yer etmiş, kaynaklarda “İlk İslam Devleti” tabiri Hz. Peygamber zamanından başlatılmıştır. Konu ile ilgili tartışmalar ise daha çok Hz. Peygamber’in dinî ya da siyasî kimliği ile ilgili söylediği ve icra ettiği işleri birbirinden ayırt etme, belirli sınıflandırmalara tâbi tutma, O’ndan sonraki dönemlerde siyasal bir organizasyon/devletsel bir yapılanmanın ne şekilde olması gerektiği noktalarında cereyan etmiştir. “Hilafet”, “İmâmet”, “Saltanat” vb. kavramlar, bunların kimlerin hakkı olduğu ve ne şekilde başa gelebilecekleri ya da azl edilebilecekleri hususları tartışılmış, Kur’an ve Sünnet’teki hükümler ile Siyer’deki uygulamalar muvacehesinde çeşitli argümanlar üretilmiştir. Ancak bu konuyu enine boyuna incelemek çalışmamızın sınırlarını zorlayacağından geniş bilgi için ilgili referanslara atıfta bulunmakla yetineceğiz.^{***} Burada bizim için önemli olan husus; toplumlu bir devletten bahsedebilmek için gerekli görülen hususların Hz. Peygamber’in devrinde mevcut olup olmadığı, kurulan “İslam Devleti”nin ne şekilde hayata geçtiği ve nasıl yürütüldüğüdür.

İlk olarak; toplumlu bir devletten bahsedebilmek için gerekli görülen hususların Hz. Peygamber’in devrinde mevcut olup olmadığına kısaca değinelim:

Devletin hukuksal ve kurumsal yapılanmasında hükmi bir şahsiyete kavuşabilmesi için şu dört hususun bulunması gerektiği ifade edilmektedir: 1) Ülkenin coğrafi sınırlarını ve o sınırlar içerisinde yaşayan yurttaşlarının sayısını tespit etmek, 2) Hukuk kurallarını uygulayacak gelişmiş bir yargı sistemi ve bürokrasisini oluşturmak, 3) İç ve dış tehditlere karşı sürekli asker ve polis gücünü hazır bulundurmak, 4) Devlet giderleri için yurttaşlarını vergilendirmek (Uygun, 2017: 61). Ayrıca bu hususlara; siyasal organizasyon/devletsel yapılar için yazılı kayıtlara ve piyasadaki paralara hâkimiyet gerekliliği de ilave edilebilir. Şimdi Hz. Peygamber’in bu hususlarla ilgili olarak her hangi bir adım atıp atmadığını gözden geçirelim.

Hz. Peygamber Medine şehrini, Mekke’den hicret eden muhacirler, onlara kucak açan Medineli Müslümanlar ve diğer inanışlardaki yerel halk kesimleri arasında yazılı olarak hazırlanıp imza altına alınan

^{††} “Şeflik Sistemi”nin özellikleri için bkz.; Uygun, 2017: 61-63.

^{‡‡} Bölgede bulunan devlet ve toplumlarla olan siyasî ve ticarî ilişkilerine dair bazı örnekler için bkz.; Vâkîdî, 1948: 154; Çağatay, 1957: 27; İbnü’l-Esîr, 1965: II/16; İbn Sa’d, 1968: I/75-78; İbn Hacer el-Askalânî, 1995: V/ 450.

^{§§} Cahiliye dönemi Hicaz bölgesi Araplarının siyasî organizasyon ve devlet konusundaki durumları hakkında bilgi alınabilecek bazı kaynaklar için bkz.; Corci Zeydan, trz.; Zübeyr b. Bekkâr, 1381; Hasan, 1948; Hamidullah, 1961: 213-222; Brockelmann, 1964; De Goeje, 1997; Hitti, 1989; Hamidullah, 1993; Cevâd Alî, 1993; Kapar, 1994; Ezrakî, 2003; Corci Zeydan, 2004.

^{***} Konu ile ilgili gerek İslamî çevrelerin gerek Batı âleminin görüş ve tartışmalarını, mezkûr sahada yapılmış yüzlerce özel çalışmayı burada tek tek zikretmek mümkün değildir. Bu sebeple bahse konu alanda Mehmet Azimli’nin yapmış olduğu literatür çalışmasından yararlanılabilir. Bkz.; Azimli, 2008: 143-154.

Medine Vesikası^{†††} ile ortak bir yurt ilan etmiştir. Şehirde bulunanların, özellikle savaşa katılabilecek şartları taşıyan Müslümanların sayısının tespiti için de bir nüfus sayımı yaptırmıştır.^{††}

Hukuk kurallarıyla alakalı Kur'an'ın emrettiği ilkeler başta olmak üzere dînî, içtimaî, siyasî ve iktisadî alanlarda yargısal bir yapılanma başlatmış, merkez teşkilatının başında bizzat kendisi bulunmuşken taşrada idarecilik ve hâkimlik yapacak kişileri tespit ve tayin etmiştir. Bunun yanı sıra çeşitli alanlarla ilgili bürokratik görevlendirmeler de yapmıştır.^{§§§}

-Toplumunun iç ve dış güvenliğini sağlayabilmek adına silahlı güç oluşturmuş, gazve ve seriye diye ifade edilen sistemi hayata geçirmiş, ases, hares, şurta vb. uygulamaları, bunlarla ilgili kayıtlar tutulması işlemini başlatmıştır.^{****}

Toplumun her kesimin iktisadî alanda refahı için vahiy temelli zekât, öşür, cizye, harac gibi vergi türlerini uygulamaya sokmuş, bunların kimlerden ne şekilde ve hangi oranlarda tahsil edileceğini beyan etmiş, tahsilât için resmi görevliler tayin etmiştir. Hatta kısmen bunların kayıt altına alınacağı defterler tutturmuştur.^{††††}

Resmi devlet yazışmaları için bir yapı oluşturmuş, kâtipler görevlendirmiş, mühür edinmiş, civar devlet ve toplumlarla mektuplaşmalar yapmış, çeşitli ahitnameler kaleme aldırıştır.^{†††}

Piyasada kullanılan Bizans ve Sâsânî paraları konusunda da çok ciddi tedbirler alarak^{§§§§} bir nevi' bu alandaki söz sahibi oluşunu ispat etmek istemiş, ancak şartlar gereği tamamen İslam Devletine ait bir para basma işlemini gerçekleştirememiştir.

Görüldüğü üzere devletli bir toplum için öne sürülen şartların her birisi ile ilgili Hz. Peygamber icraatta bulunmuştur.

İkinci Olarak; Hz. Peygamber zamanında kurulan İslam devletinin ne şekilde hayata geçtiği ve nasıl yürütüldüğüne kısaca değinelim:

Hz. Peygamber, risâlet görevini alır almaz, o ana kadar beraber yaşadığı kendi toplumu başta olmak üzere tüm insanlığa evrensel ilahi mesajı tedricî bir metotla tebliğ başlatmıştır. Bu evrensel ilkeler çerçevesinde, sadece itikat ve ibadet alanlarında değil, aynı zamanda tüm insanlığa model olabilecek sosyal hayatla ilgili konularda da tebliğde bulunmaya çalışmış, imkânları ölçüsünde bu ilkeleri hayata geçirmeye çaba sarf etmiştir.^{****} Oluşturmakta olduğu yeni toplum ve medeniyet anlayışında, ırk, renk ve dil farklılıklarını problem olmaktan çıkararak, uluslar arası düzeyde bireylerle sentezleyip kurumsal yapıyı tesis etmeye çalışmıştır (Salih, 1999: 258-261). Sonraki dönemler için de referans olan "din ve siyaseti berberce düşünme" şeklindeki (Watt, 1986: 106) bu adımı; O'nun sadece İslamî akıl ile değil aynı zamanda devlet aklı ile de hareket ettiğini, din ile siyasetin ayrılmaz bütünlüğünü (Watt, 1961: 236-237; Abdülkerim, 1975: 240; Evkuran, 2006: 54) ortaya koyup sosyal ve siyasal bir düzeni teşekkül ettirme gayretini bize göstermektedir. Hz. Peygamber, mezkûr faaliyetlerine Mekke döneminde başlamışsa da devletli toplum hüviyetini tam ve net bir şekilde Medine döneminde hayata geçirmiştir. Ayrıca;

Devlet idarî yapılanmasında; bölgelere gönderilen valilerden hâkimlere, yazışma işlemlerini yerine getiren kâtiplerden mabeyincilere, güvenlik görevlilerinden gece bekçilerine, elçilerden gelen heyetlere kimin ne

††† Medine Vesikası ve özellikleri için bkz.; Hamidullah, 1993: I/188-210; Hamidullah, 2001: 57-64.

†† Bu nüfus sayımı hakkında bilgi için bkz.; Buhârî, Cihad, 181; Müslim, İman, 235. İslam'daki bu ilk nüfus sayımı ile alakalı geniş bilgi için bkz.; Okiç, 1960: 11-20; Hamidullah, 2001: s. 65; Bozkurt, 2007: XXXIII/293-294.

§§§ Bazı örnekler için bkz.; Kettânî, 1990: II/1-71; Hamidullah, 1993: II/917-940; Atar, 1994: III/105-173; Sarıçam, 2005: 300-302. Ayrıca bkz.; Yılmaz, 2013b: 315-331.

**** Bazı örnekler için bkz.; İbn Teymiyye, trz.: 9-10, 22; İbn Kayyım el-Cevziyye, 1953: 239; Kettânî, 1990: I/267, II/51-52. Ayrıca bkz.; Yılmaz, 2013a: 185-207.

†††† Konu ile ilgili birçok örnek ve açıklamalar için bkz.; Kettânî 1990: I-III; Erkal, 1994: III/179-239; Yeniçeri, 1994: III/245-370; Akyüz (edt.), 1994: I-V.

††††† Konu ile ilgili birçok örnek ve açıklamalar için bkz.; Kettânî, 1990, I-III; A'zami, 1994: I/367-464; Akyüz, (edt.), 1994: I-V.

§§§§ Piyasada kullanılan Bizans ve Sâsânî paraları ağırlık ve değer konusunda çok büyük farklılıklar arz ediyordu. Daha önce bu olumsuz durum için kimse müdahil olamazken Hz. Peygamber, siyasî ve ekonomik hâkimiyeti ele geçirir geçirmez duruma müdahale etmiş, "...Mizanımız Mekkelilerin mizanıdır..." diyerek tek bir ağırlık ölçüsünün kullanılmasını temin etmiş, bunun aksine davranan, eksiltme yapanlar hakkında da şiddetli ceza verileceğini beyan etmiştir. İlgili rivayetler için bkz.; Ebu Dâvud, Buyu', 8, 17, 48; Nesâî, Buyu', 54; İbn Mâce, Ticâret, 12, 52; Hâkim, Kitâbu'l-Buyu', II/31; Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm, 1976: 624-625; Hamidullah, 1993: II/986.

**** Hz. Peygamber'in dînî vazifesinin dışında diğer alanlarla ilgili faaliyetleri olduğuna dair geniş malumat için bkz.; Watt, 1961; Tâhir b. Âşûr, trz.; Kettânî, 1990.

şekilde davranması gerektiğini öğreten protokol görevlilerine, muhtesiplerden vergi memurlarına varıncaya dek^{####} devletli bir toplumda gerekli olan hususların tamamı için ilk adımlar diyebileceğimiz başlangıç nüvesini oluşturmuştur.

Kurmuş olduğu devlet yapısında asgari gereklilikleri temin etmişken, bütün zamanlar için sabit ve geçerli olan katı bir yönetim yapısı ortaya koymamış, aksine kendisinden sonrakilere; değişen şartlara uygun olarak dinamik bir yönetim kurmalarını sağlayacak bir rehberliğin ana hatlarını vermiştir. Bu başlık altında son söz olarak; Hz. Peygamber'in kendi döneminde devlet organizasyonunu hayata geçirmiş, çeşitli işleyişlerle yazılı bir kurumsal yapının temellerini atmış olduğunu^{####} söyleyebiliriz.

2.Hz. Ömer Dönemi Öncesinde Dîvân Kelimesi ve Kullanımları

a.Dîvân Kelimesi ve Anlamları

“Dîvân” kelimesinin Farsça kökenli olduğu ve Arapçaya da oradan geçtiğini ifade edenlerin yanı sıra köken itibari ile çok eski zamanlardan beri Araplar arasında bilinen ve kullanılan Arapça asıllı bir kelime olduğunu söyleyenler de vardır. Her iki kesimin kelime üzerindeki görüş ve delilleri şu şekilde zikredebiliriz.

Farsça kökenli olması açısından: Dîvân دِيْوَانْ kelimesi, دَبْرُ / دَبْسْتَانْ / دَقْتَرُ (debr, debistan, defter) kelimeleri gibi دَابْ (dâb) kökünden gelip “gözetlemek” (Şibli, 1975: II/139-140; İbn Haldun, 1988: I/636-637), دِيْوَانَهْ (dîvâne) kelimesinden gelip “deli” (Sâlehpur, trz.: I/520) ya da “şeytan” anlamlarında olduğu ifade edilmektedir (İbn Haldun, 1988: I/636-637; İbn Kuteybe, 1990: I/50, Mâverdi, 1994: 373). Dîvân, “Devlet idaresine ait mallara, bunların üzerindeki malî işlemlere, askerî faaliyetlerin düzen ve kayıtlarına, bunların tutulduğu defterlere ve mecaz olarak ta bu defter ve ilgili memurların bulunduğu yerlere verilen isim” (Hasan ve Ali, 1966: 170; Mâverdi, 1994: 373; Dûrî, 1994: IX/378) olarak kullanılması açısından ise Farsçadan Arapçaya geçmiş bir kelime olarak zikredilmektedir (Cevherî, 1956-57: V/2115; Kalkaşendî, 1987: I/124; İbn Haldun, 1988: I/636-637; Dûrî, 1994: IX/378). Kelimenin Farsçada böyle bir anlama dönüşmesiyle alakalı ise birkaç rivayet mevcuttur. Bunlardan birisinde; Kisra Anuşîrevân, bir gün kâtiplerin yanına uğramış ve onların kendi kendilerine sayı sayıp hesap yaptıklarını görünce “Dîvâne” yani “Delî” demiş, zamanla kâtiplerin çalıştığı yere de “Dîvâne” denilmeye başlanmış, sonradan kelimenin sonundaki “he” harfi düşmüş ve “Dîvân” şeklinde kullanılır olmuştur. Diğer rivayette ise; “Dîvâne” kelimesi Farsça “Şeytanlar” anlamına gelmekte olup devlet kâtiplerinin devlet işlerinden iyi anlayıp mütehasıs olmaları, gizli açık bütün devlet işlerine vakıf bulunmaları, karışık ve dağınık rakamları bir araya toplamadaki maharetlerinden dolayı “Şeytanlar” gibi bir manaya delalet etmek üzere “Dîvân” denildiği, sonraları da kâtiplerin oturdukları yere verilen isim haline geldiği rivayet edilmektedir (Cevherî, 1956-57: V/2115; Kalkaşendî, 1987: I/124; İbn Haldun, 1988: I/636-637; Dûrî, 1994: IX/378).

Arapça kökenli olması açısından: Dîvân دِيْوَانْ kelimesini, Arapların bütün bilgilerini içine alan, bunları muhafaza eden ve daima kendisine başvurdıkları, hayatlarının çok önemli bir parçasını oluşturan şiir’e “Dîvânü'l-Arab” ya da “Dîvânü İlmi'l-Arab” demelerinden hareketle (Dûrî, 1994: IX/378); “Arap dilinde, kendisine müracaat edilen ve içindeki hükümlerle amel edilen ana kaynaktır” şeklinde tarif edenler olmuştur (Kalkaşendî, 1987: I/121). Delil olarak; İbn Abbas'ın; “Benden açıklamamı istediğiniz Kur'an'daki garib kelimeler için Arap şiirlerine bakınız. O kelimelerin manalarını şiirden araştırınız, zira şiir Arap'ın dîvânıdır” sözünü hatırlatmaktadırlar (Kalkaşendî, 1987: I/121). Ayrıca, Ra'd suresindeki “مُعَقَّبَاتُ / muakkabât” (koruyucular) kelimesinin dîvân görevlileri anlamında olduğunu (İbn Kuteybe, 1909: 3), Hz. Âişe'nin Hz. Peygamber'den “Allah katında üç dîvân vardır” şeklindeki aktarımında kastedilenin “hesap defteri” olduğunu (Ahmed b. Hanbel, trz.: VI/240),^{#####} “دَوْنُ / devvene” kelimesinden (tespit etmek) türetilmiş olduğunu (İbn Manzûr, 1299-1308: XIII/166) da delil olarak göstermektedirler.^{*****}

Burada zikredilen görev ve görevlilerle ilgili geniş bilgi; Kettânî'nin, et-Terâtübü'l-İdâriyye'sinde ve editörlüğünü Vecdi Akyüz'ün yaptığı, alanında uzman kişilerce hazırlanmış kolektif bir çalışma olan Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam (I-V) isimli çalışmada bulunmaktadır.

Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz.; Sırma, 1994: II/21-42; Algül, 1994: II/145-163.

Rivayet şu şekildedir: “Allah katında üç dîvân vardır. Bir dîvân'a Allah önem vermez. Bir dîvân'ı Allah baştan sona değerlendirir. Bir dîvân'da vardır ki; Allah onda kayıtlı olan suçları asla bağışlamaz. Bu, Alla'a şirk koşma suçunun olduğu dîvân'dır. Allah'ın önem vermediği dîvân; kulun kendisiyle Rabbi arasında kalacak şekilde kendi nefisine yaptığı haksızlıkların **kayıtlı** olduğu

“Dîvân” kelimsinin kullanım açısından Araplar tarafından çok eski zamanlardan beri bilinmesi, İslam’dan önce ve hemen sonraki zamanlarda yaygın bir şekilde kullanılması, Kur’an^{#####} ve hadislerde^{####} bir yönü ile zikredilmesi kelimenin köken itibariyle Arapça olduğunu bize göstermektedir. Farsça kökeniyle ilgili yaklaşım ise daha çok devletin işleyen bir kurumu, görevlileri ve bunların çalıştıkları mekânları anlamıyla daha çok “İslam Devleti”nin hayatıyet bulduğu andan itibaren ithal bir mefhum olarak zihinlerde yer etmeye başlamıştır.

b. İlk Kurulan Dîvânlar

Hz. Peygamber, Medine’de Müslümanlarla birlikte yerli halkın bütün guruplarının reis ve temsilcilerini müşterek bir devlet teşkilatını hayata geçirmenin faydasına, hatta lüzumuna ikna etmesinin akabinde kendi liderliğindeki birleşik hükümet tipiyle bir şehir devletinin temelini atmış (Hamidullah, 1992: 39-40), genelde bu devlet “Medine Site Devleti” olarak isimlendirilmiştir (Güzel, 2011: 28-29). İçerisinde Müslüman, Yahudi, Müşrik ve sayıları az da olsa Hıristiyanların bulunduğu bu şehir devleti Necran, Hadramevt, Bahreyn, Umman ve Yemen gibi eyaletlerin kendisine bağlanmasıyla Konfederal bir yapıya (Yeniçeri, 1994: III/248) dönüşmüş ve O’nun döneminden itibaren bir “İslam Devleti”nin varlığı, önceki başlıklarda ifade ettiğimiz üzere herkes tarafından kabul edilmiştir. Bu devletin çeşitli alanlardaki faaliyet ve işleyişinden hareketle “Dîvân Teşkilatı”nın kurumsal yapılanmasının da bu dönemden itibaren başladığını söylememiz gerekecektir. Elbette bu varsayımsal bir yaklaşımla ifade edilen bir hüküm olmamalı, delillendirilmelidir. Yukarıda zikrettiğimiz “Dîvân”ın “Devlet idaresine ait mallara, bunların üzerindeki malî işlemlere, askerî faaliyetlerin düzen ve kayıtlarına, bunların tutulduğu defterlere ve mecaz olarak ta bu defter ve ilgili memurların bulunduğu yerlere verilen isimdir” şeklindeki tanımından hareket ederek Hz. Peygamber döneminde bu alan ile ilgili ne gibi faaliyetlerin yapılmış olduğunu, hangi tür işleyişlerin hayata geçildiğini tespit edersek delillendirme işini yapmış ve bu konudaki savımızı daha net bir şekilde ortaya koymuş oluruz.

Yeni kurulan devletin ilkelerini ve idarî sistemlerinin temellerini teşekkül ettirmeye çalışan Hz. Peygamber, civar devlet ve kabilelerle yazışmalar yaparak, savaş ve askerî düzene ait bilgi ve belgeleri tertip ederek, nüfus sayımı, zekât toplama ve dağıtma sistemi ile bu işlemlerde ve özellikle yargı ve eyalet yöneticileri noktasında resmi görevlileri tayin ederek çeşitli tasarruflarda bulunmuştur. Bütün bunların tam teşekküllü bir şekilde ortaya konulması gerektiği, aksi takdirde devlet düzeneği içerisinde teşkilatlardan bahsetmenin yanlış olduğu gibi bir iddia doğru kabul edilemez. O’nun ortaya koyduğu bu model şeklindeki devlet ve idarî sistemleri (Algül, 1994: II/162) cahiliye dönemi ile Hulefâ-i Râşidîn dönemi arasında bir köprü ve kendisinden sonraki İslam Kültür ve Medeniyet tarihi açısından bir kilometre taşıdır. Bu açıdan konumuza yaklaştığımızda Hz. Peygamber döneminde devlet idarî yapısı içerisinde dîvân sisteminin mevcut olduğunu, hiç değilse buna zemin hazırlandığını söyleyebiliriz. Bu konuda şu bilgileri diğer deliller olarak sıralamak da mümkündür;

Nüfus Sayımı; Hz. Peygamber döneminde dîvân sisteminin yavaş yavaş hayata geçirildiğini bize gösteren en önemli delillerden bir tanesi Medine’ye hicretten hemen sonra (Hamidullah, 1993: I/183) yaptırdığı nüfus sayımı ve eli silah tutabilecek durumda olan Müslümanların sayısının tespiti işlemidir. O; “Bana insanlardan Müslümanlığını telaffuz edenleri yazıp tespit edin” demiş ve kendisine yaklaşık bin beş yüz kişi tespit edilerek yazılıp verilmiştir.^{#####} Bu olay bize Hz. Peygamber’in Müslümanların nüfus sayısını tespit edip kaydettiğini göstermektedir. Nüfus sayımı, tedvin hareketinin ilk adımını oluşturmuş, askerî faaliyetler için gerekli olan malumat elde edildiği gibi muhtemelen bu sayımla elde edilen bilgiler zekât, oşür, atâ vb. vergi alım ve dağıtımında da kullanılmıştır. Zira Hz. Ömer döneminde gerçekleştirilen devlet

dîvân’dır... Allah’ın baştan sona değerlendirmeye alacağı dîvân; kulların birbirlerine yapmış oldukları haksızlıkların kayıtlı olduğu dîvân’dır. Bu durumda mutlaka kısas uygulanır.” Ayrıca bkz.; İbn Kesir, 2001: 290-291.

Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz.; Aykaç, 1997: 39-40.

Kayıt altına almak, defter tutmak ve kitap oluşturmakla alakalı bazı ayetler için bkz.; İsrâ, 17/13; Zümer, 39/69; Müddessir, 74/52; Tekvir, 81/10; Mutaffifin, 83/7-9; İnşikâk, 84/7-12.

Kayıt altına almak, defter tutmak ve kitap oluşturmakla alakalı bazı hadisler için bkz.; Buhârî, Rikâk, 49; Müslim, Cennet, 79; Ahmed b. Hanbel, trz.: IV/48, VI/240; Hâkim, trz.: I/190.

İslam’daki bu ilk nüfus sayımı ile alakalı geniş bilgi için bkz.; Buhârî, Cihad, 181; Müslim, İman, 235; Okıç, 1960: 11-20; Hamidullah, 2001: 65; Bozkurt, 2007: XXXIII/293-294.

gelirlerinden pay dağıtımında İslam'a ilk girenler öncelikli olmuştur (Kettânî, 1990: I/298). Onların bilgisinde bu nüfus sayımı verilerinin kullanılması da ihtimal dâhilindedir.

Kâtiplerin Mevcudiyeti ve Çokluğu; Hz. Peygamber kendisine gelen vahyi hemen kâtiplerine yazdırıyordu. Bunların içerisinde Ali b. Ebu Talib, Osman b. Affan, Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Eban b. Ebu Sa'îd, vs. (Taberî, trz.: III/173; Ya'kûbî, trz.: II/80; Cehşiyârî, 1980: 12-13) şahıslar vardı. Bu şekilde Hz. Peygamber için yazan kâtiplerin sayısının 40'a ulaştığı aktarılmaktadır (Taberî, trz.: III/173). Bu kâtiplerin hepsi O'nun için sadece vahiy kâtipliği yapmamışlardır. Bunlardan bazıları O'nun şahsi yazışmalarını yaparken, diğer bazıları ise diğer devletlerle olan yazışma ve ahitnameleri kaleme almışlardır.***** Örneğin Halid b. Sa'd b. Âs ve Muâviye b. Ebu Süfyan devlet işleri ile alakalı olarak, devlet başkanlığı ile ilgili gereksinimleri anında O'nun kâtipliğini yapmışlardır (Kalkaşendî, 1987: I/89-91). Bu bağlamda Subhu'l-Â'sâ sahibi Kalkaşendî, devlet işleriyle ilgili yazışma ve ahitnamelerde kâtiplik yapan özel kimselerden bahseder, İslam'da ilk va'z edilen dîvânın "Dîvân-ı Resâil" olduğunu söyler ve devamlı; "Nebi (a.s.) ashaptan emir ve seriye komutanlarına mektup yazar, onlar da kendilerine yazarlardı. Rasulullah yakın ülke krallarına mektuplar yazarak onları İslam'a davet etti, onlara elçilerini mektuplarıyla gönderdi. Amr b. Hazm'ı Yemen'e gönderdiğinde ona bir ahitname yazmıştı. Temim ed-Dârî ve kardeşlerine Şam bölgesinde verdiği iktâ belgesini, Hudeybiye yılında Kureyş ile arasındaki anlaşmaya dair metni yazmıştı" (Kalkaşendî, 1987: I/89-91) rivayetini aktarır. Ayrıca Zeyd b. Sâbit, bu tür devlet yazışmalarında diğer dillerden tercüme görevini yerine getirmiştir. O; "Rasulullah (a.s.) 'Bana mektuplar geliyor. Onları herkesin okumasını istemiyorum. İbranicem/Süryânice yazıyı öğrenebilir misin?' buyurdu. Ben de 'evet' dedim. Ve on yedi günde İbranicem/Süryâniceyi öğrendim" demiştir (Tirmizî, İstizân, 22; Ebu Dâvud, İlim, 2; Ahmed b. Hanbel, trz.: V/13; İbnü'l-Esîr, 1869: II/277; İbn Hacer el-Askalânî, 1978: XXVII/216). Yine bu maddeye örnek olarak, Zübeyr b. Avvam ve Cüheym b. Salt'ın beytü'l-mâl'e gelen sadaka mallarını yazdıkları (Kalkaşendî, 1987: I/89-91; Hammâş, 1990: 26-27), Muaykib b. Ebu Fâtma'nın ganimetleri yazarak kaydettiği (Cehşiyârî, 1980: 12), Huzeyfe b. Yemân'ın hurma ağaçlarının miktarlarını tahmin edip yazdığı (Kalkaşendî, 1987: I/91), Muğre b. Şu'be ve Hüseyin b. Nümeyr'in de borçlar ve muameleleri yazdıkları (Kalkaşendî, 1987: I/91) bilinmektedir. Bu bilgilere dayanarak ve bu işlemleri bir tedvin hareketi olarak gören Kettânî de dîvânların Hz. Peygamber zamanında kullanıma başladığını kabul etmek gerekeceğini vurgulamış, burada zikrettiğimiz isimlerden başka, Hz. Peygamber'in mektuplarını ve verdiği iktâlari yazan değişik kimselerden bahsetmiş ve özel bir başlıkta görüşümüzü delillendirecek birçok rivayeti derlemiştir (Kettânî, 1990: II/158). Yine, Muhammed Hamidullah'ın Hz. Peygamber'in altı orijinal mektubunu, kâtipleri ve sistemleriyle kaç yılında yazıldığını ortaya çıkarması da konumuz açısından oldukça önemlidir (Hamidullah, 1990). Bu kadar kâtibin bulunuşu, vahyin yanında gereksinim duyulduğunda özel konular için kâtiplerin oluşu, mektuplaşmalar, valilerle yazışmalar, ahitname ve iktâ belgeleri vb.+++++ bize Hz. Peygamber tarafından düzenli bir sistemin oluşturulmaya çalışıldığını yani yazışmalarda ve idarî işlerde teliflerde bulunulduğunu göstermektedir.

Dîvân Kelimesinin Öteden Beri Bilinmesi ve Kullanılması; Yukarıda "Dîvân" kelimesinin kökeni hakkında bilgi verirken ifade ettiğimiz üzere kelimenin Arapça asıllı olduğunu söyleyenler ve delillerinden hareketle+++++ dîvân sistemi kullanımının Araplar için çok yabancı bir uygulama olmadığını tahmin edebiliriz. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in bu uygulamadan haberdar olup devlet idarî mekanizmasında bunu kullanıma sokma konusunda bir zorluk çekmediğini ön görebiliriz.

Beytü'l-Mâl ve İşleyişi; Hz. Peygamber döneminde Beytü'l-Mâl'in kurumsal bir yapı hüviyetinde işleyişinin, özel mekânının ve özel görevlilerinin bulunduğu birçok rivayette geçmektedir.+++++ Tüm rivayetler incelendiğinde; zekât ve ganimet mallarının toplanıp kayıtlarının tutulduğu, görevlilerinin ve bunların uyduğu hesaplama usullerinin varlığı, devlet gelirlerinin neler olduğu, bu gelirlerin nerelere harcanabileceği, kimlere dağıtılacağı vs. görülebilmektedir. Hatta Kalkaşendî, Hz. Ebu Bekir

***** Bu konuda geniş malumat için bkz.; Cehşiyârî, 1980.

+++++ Konu hakkında geniş bilgi için bkz.; Kettânî,1990: I/199-309; A'zamî, 1994: I/367-464.

+++++ Konu ile ilgili bilgi için bkz.; Ahmed b. Hanbel, trz.: VI/240; İbn Manzûr, 1299-1308: XIII/166; İbn Kuteybe, 1909: 3; Kalkaşendî, 1987: I/121; Dûrî, 1994: IX/378; Aykaç, 1997: 39-40.

+++++ Konu hakkında Hz. Hasan'ın "Rasulullah beni sadaka odasına götürdü" rivayeti başta olmak üzere, Hz. Ömer, Bilal-i Habeşî, Ebu Ubeyde b. Cerrah ve Muaz b. Cebel gibi şahısların Beytü'l-Mâl görevlisi olduklarına dair rivayetler ve geniş bilgi için bkz.; Erkal, 1992: VI/91-94; Yeniçeri, 1994: III/245-395; Ebu'l-Ulâ Mardin, 1997: II/591.

döneminde Beytül-Mâl'in varlığı ve işleyişinden bahsederek Hz. Ömer'in onun Beytül-Mâl görevlisi olduğunu zikretmektedir (Kalkaşendî, 1987: I/413). İbn Sa'd, Suyûtî, Kâsânî ve Huzâî de Hz. Ebu Bekir döneminde bu dîvânın varlığı ve işleyişini kabul etmekte, bununla ilgili rivayetler aktarmaktadırlar (Suyûtî, trz.: 88; Kâsânî, 1328: II/44-45; İbn Sa'd, 1968: III/186, 213; Huzâî, 1985: 246-247). Hz. Ebu Bekir'in tüm din ve devlet işlerinde Hz. Peygamber'i aynen takip ettiği, hemen hemen hiçbir konuda ilave ya da eksiltme yapmadığı, kendisine "Allah'ın Halifesi" denildiğinde buna karşı çıkarak "Ben Rasulullah'ın Halifesiyim" (Ya'kûbî, trz.: II/136; Ahmed b. Hanbel, trz.: I/10-11; İbn Sa'd, 1968: III/183-184) dediği herkes tarafından bilinen ve kabul edilen bir durum olduğuna göre bu kurumun Hz. Peygamber zamanında işleyişine başladığı ifade edilmelidir. Hz. Ebu Bekir döneminde, daha önce başlamış olan Beytül-Mâl işleyişini aynen devam ettirmiştir. Zekât, fey, harac, öşür vs. gelirleri ve bu gelirlerden yapılan harcamaları, başta halife olmak üzere devlet memurlarının maaşları, belirli kimselere ödenen atâlar önceki usul üzere kalmıştır.***** Dolayısıyla Hz. Ömer döneminden önce "Beytül-Mâl" ya da "Hazine Evi" adı altında malî bir kurumun, bununla alakalı defterlerin ve ilgili memurların varlığı kesinlik kazanmaktadır.

Mektupların Mühürlenmesi; Hz. Peygamber döneminde oluşturulan ilk dîvânın "Resâil Dîvânı" olduğunu daha önce ifade etmiştik. Bu hükmümüzün birçok delili bulunmaktadır. Sadece birkaç tanesini burada zikrelelim. Hz. Peygamber Rum ülkesine mektup yazmak istediğinde kendisine "Onlar yalnızca mühürlenmiş kâğıtları okurlar" denilmiş, bunun üzerine O, gümüşten bir mühür edinmiş ve üzerine "Muhammed Rasul Allah" ibaresini kazıtmış ve tüm yazışmalarında bu mührü kullanmıştır (Ebu Dâvûd, Hatem, 4; Belâzurî, 1957: 646; İbn Sa'd, 1968: I/470; İbn Haldun, 1988: I/670; Hamidullah, 1993: II/1026). Buhârî ve Müslim'de geçen benzer rivayette ilave olarak şu bilgiler de bulunmaktadır; "Üç satırda üç kelime yazılmıştı. Bu mühür yüzük olarak kullanılmaktaydı. Peygamber 'kimse yüzüğüne bu kelimeleri nakşetmesin' demişti. Ebu Bekir, Ömer ve Osman da bu yüzüğü mühür olarak kullanmışlardı. Daha sonra bu yüzük Osman'ın parmağından Eris kuyusuna düşmüştü. Kuyunun suyu çoktu, yüzük düştükten sonra kuyunun dibini bulmak mümkün olmadı, Osman buna üzüldü ve bunu uğursuzluğa yordu, yerine onun gibi bir yüzük yaptırdı" (Buhârî, Libâs, 46, 50-55; Müslim, Mesâcid, 222; İbn Haldun, 1988: I/670). Rivayetlerden anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber döneminde hayata geçirilen bu sistem daha sonra Hulefâ-i Râşidîn döneminde de devam ettirilmiştir. Ancak ilk zamanlarda bu sisteme bir isimlendirme yapılmamışken daha sonraları Emeviler döneminde "Resâil" ya da "Hatem" Dîvânı (Hammâş, 1990: 22) diye isim verilmiştir.

Haber Alma ve Ulaştırma Konusunda Yoğun Faaliyetler; Gerek güvenliğin sağlanması gerekse iş ve işlemlerin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için daha Mekke döneminde iken başlatılan bu faaliyetler casuslar, haberciler, resmi görevliler, keşif birlikleri, sorgulama, şiir/hutbe vb. birçok yöntemle Hz. Peygamber döneminden itibaren kullanılmıştır. Bu yöntemler çoğu zaman güvenlik ve gizlilik gerekçesiyle sözlü olarak yürütülmüşken bazı zamanlarda ve özellikle resmi iş ve işlemlerde ise yazı ile gerçekleştirilmiş, kayıt altına alınarak özel yerlerde muhafaza edilmiştir.†††††††††† Dolayısıyla Berid teşkilatıyla alakalı ciddi adımların Hz. Peygamber döneminden itibaren atılmış olduğu görülmektedir.

Bütün bu serdettiklerimizden anlaşılacağı üzere, Hz. Peygamber'in kurduğu bu devlette; ilk andan itibaren dîvân sistemi oluşturulmaya başlanmış, imkânlar ölçüsünde her alanla ilgili gerekli ön tedbirler alınarak sonraki zamanlara nüve teşkil edecek adımlar atılmıştır. Kettânî de; "Dîvân yönetimi, kâtiplikten ibarettir. Rasulullah ve kendisinden sonra gelen halifelerin kâtipleri vardı" (Kettânî, 1990: I/300) diyerek Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir dönemlerinde "Dîvân" teşkilatının olduğuna işaret etmektedir. Bu açıdan bakıldığında eldeki verilerden hareketle ilk "İslam Devleti"nde başta Dîvân-ı Resâil olmak üzere Beytül-Mâl, Cünd/Ceyş, Haraç ve Berid Dîvânlarının kurulmuş ve işleyişine başlamış olduğu kabul edilmelidir.

3.Hz. Ömer Dönemi Dîvân

Hz. Peygamber döneminden itibaren "Dîvân Teşkilatı" kurulmuş ve işleyişine başlamış olduğuna göre Hz. Ömer döneminde konuyla ilgili yaşanan gelişmelerin mahiyeti nedir? Kaynakların büyük bir kısmının "Dîvân"ları tesis eden ve yürürlüğe koyan ilk kimse olarak Hz. Ömer'i görmeleri nereden

***** Konu ile ilgili bazı örnekler için bkz.; Taberî, trz.: III/426; İbn Sa'd, 1968: III/184-186, 213.

†††††††††† Ayrıntılı bilgi ve çok sayıda örnek olay için bkz.; Şimşir, 2011.

kaynaklanmaktadır? Bu soruların cevabı için öncelikle Hz. Ömer döneminde Dîvân tesisiyle alakalı rivayetlere bakmak gerekmektedir. Rivayetler iyi tahlil edildiğinde gerçek ortaya çıkacaktır.

a.Hz. Ömer ve Devlet İdaresi

İlgili rivayetlere geçmeden önce Hz. Ömer dönemiyle alakalı birkaç hususu aktarmakta fayda vardır. O, Râşid Halifelerin genel görünümüne uygun olarak Hz. Peygamber'in koyduğu esaslara bağlı kalmıştır. Ancak O'nun döneminde ülke sınırları oldukça genişlemiş, İslam'a yeni giren kişilerin mensup olduğu önceki kültür ve medeniyetlerin izleri İslam toplumunu da çeşitli yönleriyle etkilemeye başlamıştır. Bu nedenle dinî ve idarî konularda öze bağlı kalmak kaydıyla bazı değişiklik ve yenilikleri hayata geçirmiştir. Örneğin genişlemiş olan İslam Devleti topraklarının tamamını merkezden idare etmek mümkün olmadığından fethedilen bölgelerin eski yönetim tarzlarını çoğunlukla mevcut halleriyle muhafaza etmiş, sadece geniş yetkileri haiz valiler tayin edip onlar eliyle idareyi temin etmiştir (Şibli, 1975: 42; Hizmetli, 1991: 205). Özellikle kültür, medeniyet ve devlet idarî alanlarında birçok tedbir almak durumunda olmuştur. Yeni şehirler ve eyaletler kurmaktan orduda yeni bölümlenmelere gitmeye, posta teşkilatından sosyal hayatta giyim-kuşam tedbirlerine, yargılama usullerinden eğitim öğretim alanına kadar geniş bir yelpazede birçok önemli gelişmeyi hayata geçirmiştir. Hz. Ömer tüm bu gelişim hareketi içerisinde şu iki yolu takip etmiştir: 1) Önceden temelleri atılmış mevcut idarî işleri, yeni şartlara uygun hale getirmek ve kayıt altına almak. 2) Yeni gereksinimler nedeniyle diğer kültür ve medeniyet yapıları içerisindeki idarî işleyişleri İslam Devlet Sistemine entegre etmek. Ancak şuraya dikkat etmek gerekir; O'nun yaptığı bu girişimler İslam Devleti'nde hiç kullanılmayan usuller değildir. Zira Hz. Peygamber döneminde de gerekli olduğu ve imkânların el verdiği ölçüde diğer kültür ve medeniyetlerden aktarımlar yapılmıştır. Hasan İbrahim Hasan ve Ali İbrahim Hasan'ın da tespit ettikleri gibi (Hasan ve Ali, 1966: 169) İslam devletinde idarî yapı Bizans ve Sâsânî enkazı üzerinde inşa edilmiş, bazı uygulamalar olduğu gibi bazıları ise inanç ölçülerine göre ıslahata tabi tutularak alınmıştır. İşte "Dîvân" tesisi de tam bu noktada görülmesi gereken bir işlem olmuştur.

b.Hz. Ömer'in Dîvân Tesisi ile Alakalı Rivayetler

Kaynaklarımızda Hz. Ömer'in "Dîvân" tesisiyle alakalı üç temel rivayet bulunmaktadır.

Bunlardan ilkinde göre; Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir dönemlerinde Beytü'l-Mâl'e gelen gelirler bekletilmeden hemen dağıtılıyordu. Ancak devlet gelirlerinin arttığını, fethedilen bölgelerden kendisine çok miktarda ganimet gelirinin geldiğini gören Hz. Ömer, önceki uygulamaların devamının zor olduğunu fark etmiş, ashab ile istişare ederek tüm ahaliye haklarının tam olarak ulaştırılması için yeni uygulamalar gerektiğini ifade etmiştir. Hz. Ali, toplanan malların Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir dönemlerinde olduğu gibi tamamen dağıtılması ve geriye bir şey bırakılmaması gerektiğini söylerken Hz. Osman, "Herkeseye yetecek kadar mal var, alanla almayanın karışmasından korkuyorum" diyerek endişesini dile getirmiş, Velid b. Hişam ise "Ben Şam'dan geldim. Orada Şam melikinin Dîvân tedvin etmiş olduğunu gördüm. Sen de bir Dîvân düzenle" demiştir. Müzakereler neticesinde Hz. Ömer, Kureys'in ileri gelen ve neseb ilmini iyi bilenlerinden Akil b. Ebu Talib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut'im'ı çağırarak insanları mevkilerine göre yazmalarını söylemiştir (Taberî, trz.: IV/210; Suyûtî, trz.: 143-144; Belâzurî, 1957: 655-662; İbn Sa'd, 1968: III/295-296; Huzâî, 1985: 246-247; İbn Haldun, 1988: I/637; Mâverdi, 1994: 375).

Bu rivayeti, Hz. Ömer'in hiç olamayan bir uygulamayı hayata geçirmesi şeklinde anlamak mümkün değildir. Rivayetten anlaşılan şey; gelen malların hepsini bir anda insanlara dağıtmanın mümkün olmaması nedeniyle dağıtım işini zamana yaymaktır. Önceden Beytü'l-Mâl'e gelen gelirler bekletilmeden insanlara eşit bir şekilde dağıtılıyor, sadece Hz. Peygamber'in belirlediği kalplere İslam'a ısındırılacaklarla, bazı özel kimselere daha fazla hak veriliyordu. Bu rivayette şayet yeni bir uygulama varsa o da insanları mevkilerine göre yazarak ödemedede bir öncelik sırası tayin etmek, bir de artık İslam'ın hâkimiyeti netleştiği için insanların kalplerini ısındırmak için fazla hak verme uygulamasını ortadan kaldırmadır. Aslında bu son söylediğimizle alakalı Hz. Ömer'in tutumu daha Hz. Ebu Bekir döneminde değişmiştir. O, Hz. Ebu Bekir'in Beytü'l-Mâl görevlisi olarak çalıştığı dönemde, Hz. Peygamber zamanında aldıkları atâ yazısını Hz. Ebu Bekir'e yeniletip daha fazla pay almaya devam etmek isteyen Ebu Süfyan b. Harb, Safvan b. Ümeyye,

Akra b. Hâbis vb.lerini geri çevirmiştir. Ellerindeki yazıyı yırtıp onlara “Rasulullah İslam’a ısındırmak için size pay veriyordu, bugün ise Allah, dini yüce ve üstün kılmıştır” dediğinde bu şahıslar Hz. Ebu Bekir’e giderek O’nu şikâyet etmiş ve “Halife sen misin yoksa o mu?” demişler, Hz. Ebu Bekir de “İnşaallah O’dur!” diyerek Hz. Ömer’in bu tavrını onaylamış ve durumu ashaba bildirmiştir (Kâsânî, 1328: II/44-45). Kettânî, bu rivayeti değerlendirirken Hz. Peygamber zamanında bu şekilde atâ alanların olmasını, bunlarla ilgili kayıtların tutulmasını, listeler olduğunu söylemekte ve buradan hareketle “Bu Dîvân’ın tâ kendisidir” (Kettânî, 1990: I/300) diyerek Peygamber (s) döneminde Dîvân’ın olduğunu kabul etmektedir.

İkinci rivayete gelince; Ebu Hureyre, âmili bulunduğu Bahreyn’den beş yüz bin dirhem mal getirmiş, Hz. Ömer’in yanına geldiğinde “Ey Mü’minlerin Emiri! Bu malı al” demiş, O, “Ne kadardır?” diye sorduğunda “Beş yüz bin dirhem” cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer “Beş yüz bin dirhem ne kadar olduğunu biliyor musun!” demiş, Ebu Hureyre, “Evet, beş tane yüz binin toplamı” deyince O, “Bu gece sen uykusuz benzıyorsun, şimdi git, bu gece uyu, sabah bakarız” demiş, sabah Ebu Hureyre tekrar gelip “Bu malı benden al!” dediğinde tekrar “O mal ne kadar?” diye sormuş, “Beş yüz bin dirhemdir” cevabı üzerine “Bu mallar helal kaynaktan mı?” diye sormuş, Ebu Hureyre de “Yalnızca öyle olduğunu biliyorum” demiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, “Ey İnsanlar! Biliniz ki çok miktarda mal geldi. Bunu ölçmemizi isterseniz ölçeriz, tartmamızı isterseniz tartarız, saymamızı isterseniz sayarız” demiş, dinleyenlerden birisi##### “Ey Mü’minlerin Emiri! İnsanlar için Dîvânlar kur, onlar buna göre alsınlar” teklifinde bulunmuştur. Bu fikir Hz. Ömer’in hoşuna gitmiş ve Dîvân defterlerini düzenletmiştir (Ebu Yusuf, 1396: 59; Belâzurî, 1957: 635-636; İbn Sa’d, 1968: III/300; Ceşşiyârî, 1980: 16-17; İbn Haldun, 1988: I/637; Mâverdî, 1994: 374).

Bu rivayette de görüldüğü gibi Hz. Ömer’in yaptığı uygulama ve oluşturduğu yeni sistem Dîvân tesis etme değildir. Malların kişilere haksızlık olmadan, herhangi bir karışıklığa meydan vermeden, tam bir şekilde ve öncelik sırasına göre verilmesini temin etme istek ve işleminden ibarettir. Zira o dönemdeki devlet gelirleri önceki dönemlerden çok fazla miktara ulaşmış ve bunların bir anda dağıtılması da mümkün olamamıştır. Önceki dönemlerde farklı haklara sahip olanların kendi ellerinde yazılı belgeleri bulunması şeklinde yürütülen işlemler, hisse tayinlerini ve kime ne kadar verildiğini belirleyen defter tutma işlemine tebdil edilmiştir.

Üçüncü bir rivayete göre; Ahvaz’ın eski hükümdarı Hüzmüzân, Hz. Ömer’i bir Dîvân teşkil etmeden çeşitli yerlere asker sevk ederken görünce: “Bunlardan bazıları kaybolsa bunu kim bilecek? Geride kalan ve orduya katılmayanın yeri mutlaka boş kalır, bu durumu ancak tutulan defter zapt eder, o halde bunlar için bir Dîvân ve daire kur” demiş, Hz. Ömer önce Dîvân’ın ne demek olduğunu ondan sormuş, onun Dîvân’ı izah etmesinde sonra Kureş’in kâtiplerinden olan Ali b. Ebu Talib, Mahreme b. Nevfel ve Cübeyr b. Mut’im’e emir vermiş, onlar da Rasulullah’a yakınlık derecesine göre askerleri Dîvân’a kaydetmişlerdir (İbn Haldun, 1988: I/637). Rivayeti Ceşşiyârî ve Mâverdî biraz farklı bir şekilde aktarmaktadırlar. Onların rivayetine göre Hz. Ömer, yanında Fîrûzân’ın##### da bulunduğu bir gün bir haberci gönderirken O, Hz. Ömer’e “Sen bu habercinin eline mallar ve hediyeler verdin, birileri çıkıp onun yerine geçer ve habercinin kendisi olduğunu iddia ederse nereden bilecekler. Sen ona kayıtları da içine alan bir defter ve eline bir Dîvân ver. Dîvânında verdiğin malların kayıtları bulunsun. Habercinden vardığın zaman Dîvân isterler ki bununla kendilerine gelen habercinin senin habercin olduğunu anlarlar” demiş, Hz. Ömer de onun önerdiği şekilde Dîvân tesis etmiştir (Ceşşiyârî, 1980: 17; Mâverdî, 1994: 374).

Bu rivayet iyi tahlil edildiğinde Fîrûzân ya da Hüzmüzân’ın tavsiyesinin önceki dönem İslam Devleti için yeni bir uygulama olmadığı görülecektir. Zira Hz. Peygamber döneminden itibaren ordu ile ilgili bilgiler zaten kayıt altına alınmaktaydı. İbn Abbas’tan gelen rivayette “Rasulullah (s)’i hutbe okurken işittim, şöyle buyuruyordu: ‘Hiçbir erkek yanında mahremi bulunmadıkça bir kadınla yalnız kalmasın. Kadın da yanında mahremi olmadıkça yolculuk yapmasın.’ Bir adam ayağa kalkarak şöyle dedi: ‘Ey Allah’ın Resulü! Benim zevcem hacca gitti, ben ise şu şu gazaya yazılmışım.’ Allah Resulü şöyle buyurdu: ‘Git ve

İbn Haldun, bu şahsı Halid b. Velid olarak vermektedir. Bkz.; İbn Haldun, 1988: I/637.

İbn Haldun ve Mâverdî, bu şahsın isminin Hüzmüzân olduğunu söylemektedirler. Bkz.; İbn Haldun, 1988: I/637; Mâverdî, 1994: 374.

eşinle birlikte hacc etl' denilmektedir (Müslim, Hacc, 74).***** Farklı kişilere has benzer olaylarla ilgili bir rivayet de İbn Ömer'den nakledilmektedir (Tirmizî, Cihâd, 31). Bu rivayetler bize gösteriyor ki daha o dönemlerde orduya asker yazım işlemiyle alakalı bir Dîvân işleyişi zaten oluşturulmuştur. Firûzân'ın teklifi, muhtemelen genişleyen ve sayısı artan bir ordu için daha kullanışlı bir metodun aktarılmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla bu uygulama daha öncesinde olmayan yeni bir Dîvân tesisi değildir. Ancak şunu belirtelim ki Hz. Peygamber dönemindeki uygulama da elbette oturmuş bir Dîvân uygulaması değildir. Kettânî'nin Hitât sahibi Makrîzî'den aktardığı+++++++ gibi o günlerde asker ile alakalı bilgileri kayıt altına almaktan ibarettir.

Bu rivayetin aktarılan ikinci versiyonu ise tetkike muhtaçtır. Bu anlatımda, gönderilen bir elçiden bahsedilmektedir. Elçinin yolda kötü bir harekete maruz kalabileceği, yerine başka bir kimsenin geçebileceği ya da gittiği yerde tanınması hususunda risklerin bulunduğu söylenmektedir. Bu tür risklerden kurtulmak için bir Dîvân tesis edilmesi gerektiği ve kurulan bu Dîvân defterinin de elçinin yanında götürülmesi teklif edilmektedir. Oysa bu teklif, Dîvân işleyişine tamamen aykırıdır. Çünkü Dîvân, devlet kurumsal yapısının birimi olup merkez ya da merkeze bağlı eyaletlerde, özel mekânlarda ve resmi görevliler eliyle yürütülen bir işleve sahiptir. Bahsedilen bu teklif, elçilerin ve gönderilen resmi evrakların tanınması için belgelerin mühürlenmesi şeklinde algılanabilir. Ama o zamanda daha önce ifade ettiğimiz, Hz. Peygamber döneminde bu riskleri ortadan kaldıran mektuplar, iktâ belgeleri, ahitnameler vb. resmi evrakların mühürlenmesi işlemine zaten geçilmiş olduğu, hatta ilk kurulan Dîvân'ın da bundan dolayı Resâil Dîvânı olduğu hatırlanmalıdır.

Sonuç

Toplumlar, temel ihtiyaçlarını karşılamak, güvenliklerini temin etmek, maddî ve manevî hayatlarında ilerlemek için sosyal alanlardan iktisadî alanlara, askerî alanlardan eğitim ve kültür alanlarına varıncaya dek çok çeşitli organizasyonlar vücuda getirmek zorundadır. Bu organizasyonların arasında koordinasyonu sağlamak ve hepsini sağlıklı bir şekilde yürütebilmek için de en tepede bulunacak siyasî bir organizasyona sahip olmalıdır. Bu nedenle en eski toplumlardan en modern toplumlara kadar her birisinin bu organizasyonu hayata geçirmek için çaba sarf ettikleri görülmüştür. Siyasî organizasyonlar da en kısa sürede, geniş yetkililere sahip hükûmî bir şahsiyet olan “Devlet” hüviyetine kavuşmayı hedeflemişlerdir. Ancak her toplum, siyasî organizasyonunu “Devlet” hüviyetine ulaştıramamıştır. Zira “Devlet” için, birçok şart gerekmiştir.

Hz. Peygamber'in tebliğine başladığı dönemlere kadar Hicaz bölgesinde yaşayan Arap toplumu, başta siyasî organizasyonları olmak üzere yaşamlarıyla ilgili birçok alanda çeşitli teşekkülleri hayata geçirmiş olsalar da bir devletten yoksun durumdaydılar. Hz. Peygamber, risalet görevinin yanı sıra toplum liderliği vasfı gereği idarî alanlarda da çeşitli reformlar ve idarî düzen için gerekli şartları hayata geçirmeye gayret gösterse de hayatının Mekke döneminde ciddi karşı çıkışlar nedeniyle hedeflerine ulaşamamıştır. Ancak hicretinden sonra Medine döneminde bu alan ile ilgili çalışmalarına hız vermiş, çok kısa bir sürede, yeni temellerini attığı toplumu önce siyasî bir organizasyona, hemen akabinde de başta yazılı anayasal düzen olmak üzere kayıtların tutulduğu, kurumlarının teşekkül etmeye başladığı, özel mekânları ve görevlileri olan bir devlet yapısına kavuşturmuştur. Kurduğu “Medine Şehir Devleti”ni, bir devlet için şart görülen hemen hemen her alanda icraatlarda bulunarak içte ve dışta kabul gören, sınırları tüm Arap yarımadasına ulaşmış ilk “İslam Devleti” haline getirmiştir. Bu konu üzerinde araştırma yapan ve hükümler ifade eden Müslüman ve Batılı araştırmacılar, ilk “İslam Devleti”ni Hz. Peygamber'in teşekkül ettirdiği hususunda hem fikir olmuşlardır. Bu durum, o günlerin devlet yapılanmalarının kurumsal işleyişini ifade eden “Dîvân Teşkilatı”ni da Hz. Peygamber'in hayata geçirmiş olması gerektiği sonucunu doğurmaktadır. O'nu ve dönemindeki gelişmeleri anlatan tüm rivayetler dikkatli bir şekilde incelendiğinde gerçeğin bu yönde olduğu görülmektedir.

***** Rivayet Buhârî'de “Ben şu şu gazveye yazıldım, eşim de hacca gidiyor...” şeklinde geçmektedir. Bkz.; Buhârî, Cihâd, 181, Nikâh, 111.

+++++++ Kettânî, Makrîzî'den şu cümleyi aktarmaktadır: “İslam'ın ilk zamanlarında dîvânlarının yazılması, yazılan şeylerin birbirine eklenen sayfalar yapılması şeklinde idi.” Bkz. Kettânî, 1990: 1/294.

Hız. Peygamber döneminde, devlet idarî mekanizması içerisinde, iktisadî alanlardan uluslar arası diplomasiye, askerî alanlardan bürokratik yapılanmaya, yargısal alanlardan eğitim ve kültür hayatına varıncaya kadar her alanla ilgili kısmen kayıtlı ve düzenli bir işleyişin varlığı ortadadır. “Dîvân Teşkilatı”nın ne olduğu ve nasıl yürütüldüğü hakkında ön bilgi sahibi olan herkes, eldeki rivayetler muvacehesinde Hız. Peygamber döneminden itibaren bu yapılanmanın varlığını kabul edecektir. Elbette bu durum, “Dîvân Teşkilatı”nın tam ve mükemmel bir işleyiş halinde olduğu anlamına gelmemektedir. İmkânlar ölçüsünde ve başlangıç nüveleri şeklindedir. Rivayetler ve yaşanan gelişmeler, büyük ölçüde tam ve mükemmel bir işleyişe göre değerlendirildiğinden “Dîvân Teşkilatı”yla alakalı tüm gelişmelerin Hız. Ömer döneminde olduğu gibi hatalı bir hüküm ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel. Müsned, Beyrut, trz.
- Akal, Cemal Bali. İktidarın Üç Yüzü, Ankara, Dost Kitabevi, 2009.
- Akyüz, Vecdi. (edt.). (1994). Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam, İstanbul, Beyan Yay., I-V.
- Algül, H. (1994). “*Asr-ı Saadette İdarî Hayat*”, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam, edt.: Vecdi Akyüz, İstanbul, Beyan Yay., II/145-163.
- Atar, F. (1994). “*Asr-ı Saadette Adliye Teşkilatı*”, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam, edt.: Vecdi Akyüz, İstanbul, Beyan Yay., III/105-173.
- Augustinus. Tanrı Devletinden Seçmeler I, çev.: Mete Tunçay, Batı Siyasal Düşünüşünden Seçmeler, İstanbul, Sinan Yay., 1973.
- Aykaç, Mehmet. Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdarî Teşkilatında Divanlar, Ankara, TTK. Yay., 1997.
- A'zamî, M. (1994). “*Asr-ı Saadette Yazı ve Vahiy Katipleri*”, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam, edt.: Vecdi Akyüz, İstanbul, Beyan Yay., I/367-464.
- Azimli, M. (2008). “*İslam'da Yönetim Sistemi Konusunda Bir Literatür Denemesi*”, DÜ. İlahiyat Fak. Dergisi, Cilt: X, Sayı: 2, Diyarbakır, ss. 143-154.
- Başgil, A. F. (1946). “*Devlet Nedir*”, İÜ. Hukuk Fakültesi Mecmuası, XII/4, İstanbul, ss. 981-990.
- Belâzurî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir. Fütûhu'l-Buldân, thk.: Abdullah Enis et-Tabbâ', Beyrut, 1957.
- Bozkurt, N. (2007). “*Nüfus*”, DİA., İstanbul, XXXIII/293-294.
- Brockelmann, V. Carl. İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, çev.: Neşet Çağatay, Ankara, AÜ. İlahiyat Fakültesi Yay., 1964.
- Buhârî, Ebu Abdullah b. İsmail. Sahihu'l-Buhârî, İstanbul, Çağrı Yay., 1981.
- Cehşiyârî, Ebu Abdullah Muhammed. Kitabu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb, thk.: Mustafa es-Sakkâ vd., Mısır, 1980.
- Cevâd Alî. el-Mufassal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm, I-X, 2. Baskı, Beyrut, 1993.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. es-Sihah, Kahire, 1956-57.
- Corci Zeydan. el-Arab Kable'l-İslam, thk.: Hüseyin Mü'nis, Kahire, trz.
- İslam Uygurlukları Tarihi, çev.: Nejdet Gök, İstanbul, İletişim Yay., 2004.
- Çağatay, Neşet. İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, Ankara, AÜ. İlahiyat Fak. Yay., 1957.
- Davutoğlu, A. (1994). “*Devlet*”, DİA., İstanbul, IX/234-240.
- De Goeje, M. J. (1997). “*Arabistan*”, MEB. İA., Eskişehir, I/472-479.
- Dûrî, A. (1994). “*Divan*”, DİA., İstanbul, IX/377-381.
- Ebu Dâvud, Süleyman b. Eş'as. Sünen, İstanbul, Çağrı Yay., 1981.
- Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim. Kitabu'l-Harac, Kahire, 1396.
- Ebu'l-Ulâ Mardin. (1997). “*Beytü'l-Mâl*”, MEB. İA., Eskişehir, II/591-593.
- Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm. Kitâbü'l-Emvâl, Kahire, 1976.
- Erkal, M. (1992). “*Beytü'l-Mâl*”, DİA., İstanbul, VI/90-94.
- (1994). “*Asr-ı Saadette Vergi*”, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam, edt.: Vecdi Akyüz, İstanbul, Beyan Yay., III/179-239.
- Evkuran, M. (2006). “*Peygamber Karizma ve Siyasal Otorite -Hız. Muhammed'in Liderlik Tecrübesi Üzerine Bir Analiz*”, İslamî İlimler Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, ss. 51-67.

- Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah. Ahbâru Mekke ve mâ Câne fihâ mine'l-Âsâr, thk.: Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, Mekke, 2003.
- Gözler, Kemal. Devletin Genel Teorisi, Bursa, Ekin Yay., 2009.
- Güzel, Ahmet. Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı, Konya, NKM Yay., 2011.
- Hâkim, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah. Müstedrek, Riyad, trz.
- Hamidullah, M. (1961). “*el-İlâf veya İslam’dan Önce Mekke’nin İktisâdî-Diplomatik Münasebetleri*”, çev.: İsmail Cerrahoğlu, *AÜ. İlahiyat Fak. Dergisi*, IX, Ankara, ss. 213-222.
- Hz. Peygamber’in Altı Orijinal Diplomatik Mektubu, çev.: Mehmet Yazgan, İstanbul, Beyan Yay., 1990.
- İlk İslam Devleti, çev.: İhsan Süreyya Sırma, İstanbul, Beyan Yay., 1992.
- İslam Peygamberi, çev.: Salih Tuğ, İstanbul, İrfan Yay., 1993.
- el-Vesâiku’s-Siyasiyye li’l-Ahdî’n-Nebeviyyi ve’l-Hilâfet’r-Râşide, Beyrut, Dâru’n-Nefâis, 2001.
- Hammâş, Necdet. “*ed-Devâvînu’l-Merkezîyye fi Şam fi Asrî’l-Ümevî*”, Buhus fi Tarihi Biladî’s-Şam, Amman, 1990.
- Hasan, İbrahim Hasan. Târîhu’l-İslâmî’s-Siyasî ve’l-Dinî ve’s-Sakafî ve’l-İctimâî, Mısır, 1948.
- Hasan, İbrahim Hasan ve Ali, İbrahim Hasan. Nüzumu’l-İslamiyye, Kahire, 1966.
- Hegel, G.W.F. Tarihte Akıl, İstanbul, Kabcacı Yay., 2003.
- Tarih Felsefesi, İstanbul, İdea Yay., 2006.
- Hitti, Philip K. Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi, çev. Salih Tuğ, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1989.
- Hizmetli, Sabri. İslam Tarihi, Ankara, AÜ. İlahiyat Fak. Yay., 1991.
- Hobbes, Thomas. Leviathan’dan Seçme Parçalar, çev.: Mete Tunçay, Batıda Siyasal Düşünceler Tarihi II, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2002.
- Huriye Tefvîk Mücahid. Farabî’den Abduh’a Siyasi Düşünce, çev.: Vecdi Akyüz, İstanbul, İz Yay., 1995.
- Huzâî, Ali b. Muhammed. Tahrîcu’d-Delâlatî’s-Sem’iyye, thk.: İhan Abbas, Beyrut, 1985.
- Hülâgü, Orhan. Farabî ve İbn-i Haldun’da Devlet Düşüncesi, İstanbul, Kırkambar Yay., 1999.
- İbn Haldun, Abdurrahman Ebu Zeyd Veliyyüddin. Mukaddime, çev.: Süleyman Uludağ, İstanbul, 1988.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu’l-Fadl Ahmed b. Ali. Fethu’l-Bârî bi Şerhi Sahihî’l-Buhârî, thk.: Taha Abdurrauf Sa’d vd., Kahire, 1978.
- el-İsâbe fi Temyizi’s-Sahâbe, Beyrut, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1995.
- İbn Kayyım el-Cevziyye. Ebu Abdullah b. Muhammed, et-Turuku’l-Hükmiyye fi’s-Siyaseti’s-Şeriyye, Kahire, 1953.
- İbn Kesir. Kitâbü’l-Fiten ve’l-Melâhim/Ölüm Ötesi Tarihi, çev.: Mehmet Keskin, İstanbul, Çağrı Yay., 2001.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed b. Abdullah b. Müslim ed-Dineverî. el-İmâme ve’s-Siyâse, Kahire, 1909.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. es-Sünen, Riyad, 1983.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. Lisânu’l-Arab, Bulak, 1299-1308.
- İbn Sa’d, Ebu Abdullah Muhammed b. Sa’d. et-Tabakâtü’l-Kübrâ, thk.: İhsan Abbas, Beyrut, Dâru Sadr, 1968.
- İbn Teymiyye, Ebu’l-Abbas Takıyyüddin Ahmed. el-Hisbe fi’l-İslam Vazifetü’l-Hükümeti’l-İslamiyye, Medine, trz.
- Siyaset/es-Siyasetu’s-Şer’iyye, çev.: Vecdi Akyüz, İstanbul, Dergah Yay., 1985.
- İbnü’l-Esîr, Ebu’l-Hasan Ali b. Ebu’l-Kerem. Üsdü’l-Gâbe fi Ma’rifeti’s-Sahabe, byy., 1869.
- el-Kâmil fi’t-Târih, Beyrut, Dâru Sadr, 1965.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali. Subhu’l-A’sâ fi Sınâ’ati’l-İnşâ, thk.: Muhammed Hüseyin Şemseddin vd., Beyrut, 1987.
- Kapani, Münci. Politika Bilimine Giriş, Ankara, Bilgi Yay., 1992.
- Kapar, M. A. (1994). “*Asr-ı Saadette Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler*”, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam, edt.: Vecdi Akyüz, İstanbul, Beyan Yay., II/311-377.
- Kâsânî, Alaüddin Ebu Bekir. Bedâiu’s-Senâî fi Tertibi’s-Şerâî, Kahire, 1328.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay. et-Terâtübü’l-İdâriyye, çev.: Ahmet Özel, İstanbul, İz Yay., 1990.

- Lewellen, Ted C. Siyasal Antropoloji, çev.: Erkan Koca, Ankara, Birleşik Yay., 2011.
- Marx, Karl-Engels Friedrich. Manifesto, çev.: Yavuz Mümtaz, İstanbul, 1976.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasan Habib. Ahkâmu's-Sultaniyye, çev.: Ali Şafak, İstanbul, Bedir Yay., 1994.
- Menekşe, Ö. (2005). "İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Maverdî ve Nizâmülmülk Örneği", Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: V, Sayı: 3, ss. 193-211.
- Miller, David. Siyasal Düşünce Ansiklopedisi, çev.: Bülent Peker-Nevzat Kırış, Ankara, Ümit Yay., 1994.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac. el-Câmiu's-Sahih, thk.: M. Fuad Abdülbaki, İstanbul, Çağrı Yay., trz.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. es-Sünen, Mısır, 1964.
- Okıç, M. T. (1960). "İslamiyet'te İlk Nüfus Sayımı", AÜ., İlahiyat Fak. Dergisi, Cilt: VII, Ankara, ss. 11-20.
- Oppenheimer, Franz. Devlet, çev.: Alaeddin Şenel-Yavuz Sabuncu, İstanbul, Engin Yay., 1997.
- Platon. Devlet, çev.: Sabahattin Eyüboğlu-M. Ali Cimcoz, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1980.
- Rousseau, J.J. Toplum Sözleşmesi, çev.: Alpagut Erenulu, Ankara, Öteki Yay., 1996.
- Sâlehpur, Cemşid. Farsça-Türkçe Genel Sözlüğü, Tebriz, Lale Yay., trz.
- Salih, Subhi. İslam Kurumları, çev.: İbrahim Sarmış, Ankara, Fecr Yay., 1999.
- Sarıçam, İbrahim. Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, Ankara, DİB. Yay., 2005.
- Sırma, İ. S. (1994). "Asr-ı Saadette Devlet Başkanlığı", Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam, edt.: Vecdi Akyüz, İstanbul. Beyan Yay., II/21-42.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebu Bekir. Tarihu'l-Hulefâ, Beyrut, trz.
- Şibli, Numani. Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, çev.: Talip Yaşar Alp, İstanbul, 1975.
- Şimşir, Mehmet. İlk Dönem İslam Tarihinde Haberleşme Yöntemleri, Konya, Hüner Yay., 2011.
- Şirvânî, Harun Han. İslam'da Siyasal Düşünce ve İdare, çev.: Kemal Kuşçu, İstanbul, Nur Yay., 1965.
- Taberî, Cafer b. Muhammed b. Cerîr. Tarihu't-Taberî (Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük), thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut, trz.
- Tâhir b. Âşûr. Makâsîdü's-Şer'ati'l-İslâmiyye, Tunus, trz.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. Sevrâ. Sünen, İstanbul, Çağrı Yay., 1981.
- Türcan, Talip. Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri, Ankara, Ankara Okulu Yay., 2001.
- Uygun, Oktay. Devlet Teorisi, İstanbul, Onikilevha Yay., 2017.
- Vâkıdî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer. Kitabu'l-Meğâzî, Kahire, Matbaatu's-Saâde, 1948.
- Watt, W. Montgomery. Muhammad: Prophet and Statesman, Oxford, 1961.
- Hz. Muhammed Mekke'de, çev.: Rami Ayas-Azmi Yüksel, Ankara, AÜ. İlahiyat Fak. Yay., 1986.
- Weber, Max. Toplumsal ve Ekonomik Örgütlenme Kuramı, çev.: Özer Ozankaya, Ankara, İmge Yay., 1995.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshak. Tarihu'l-Ya'kûbî, nşr.: M. Th. Houtsma, Beyrut, trz.
- Yeniçeri, C. (1994). "Asr-ı Saadette Devlet Bütçesi", Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam, edt.: Vecdi Aküz, İstanbul, Beyan Yay., III/245-395.
- Yılmaz, M. (2013a). "Şurta, Hares, Ases/İç Güvenlik", İslam Kurumları Tarihi, edt.: Eyüb Baş, Grafiker Yay., Ankara, ss. 185-207.
- (2013b). "Kadılık ve Mahkemeler", İslam Kurumları Tarihi, edt.: Eyüb Baş, Grafiker Yay., Ankara, ss. 315-331.
- Zübeyr b. Bekkâr, Ebu Abdullah Zübeyr b. Ahmed. Cemheretü Nesebi Kureyş, Kahire, Medeni Matbaası, 1381.